

13. દિષ્ટ્યા ગોગ્રહણં સ્વન્તમ્

[મહાકવિ ભાસ વિરચિત ત્રિઅંકી નાટક પંચરાત્રમાંથી આ નાટ્યાંશ લેવામાં આવ્યો છે. ભાસની આ નાટ્યરચનામાં મહાભારતના મહાન વિધ્વંસક યુદ્ધને જાકારો આપી દેવામાં આવ્યો છે. પાંડવોનો અજ્ઞાતવાસ પૂરો થવામાં હોય છે તેવા સમયે દુર્યોધન એક યજ્ઞ કરે છે. આ યજ્ઞના આચાર્ય તરીકે ગુરુ દ્રોણ હોય છે. ગુરુ દ્રોણ દુર્યોધન પાસેથી યજ્ઞની દક્ષિણા તરીકે પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપવાનું માગે છે. દુર્યોધનને આમ તો આ સ્વીકાર્ય ન હતું છતાં શકુનિએ મૂકેલી એક શરતને આગળ કરીને દુર્યોધન આ દક્ષિણા આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. શરત એ હોય છે કે પાંચ જ રાત્રિમાં પાંડવોની ભાળ મળી જવી જોઈએ.

આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ભીષ્મ પિતામહના કહેવાથી કોઈ કારણસર કૌરવો વિરાટનગર તરફ કૂચ કરે છે અને વિરાટરાજાની ગાયોને હાંકી જાય છે. આ ગોગ્રહણને રોકવા માટે વિરાટરાજાને ત્યાં અજ્ઞાત વેશે બલ્લવના નામે રહેલ ભીમ અને બૃહન્નલાના નામે રહેલ અર્જુન સક્રિય બને છે અને કૌરવસેનાને હાંકી કાઢે છે. સાથે સાથે તેઓ અભિમન્યુને પકડી લાવે છે.

આ સમયે વિરાટની રાજસભામાં જે દૃશ્ય રચાય છે, તેનો સંપાદિત અંશ અહીં પ્રસ્તુત છે. વેશપલટો કરીને સાથે રહેલા પિતા અર્જુન તથા કાકા ભીમને અભિમન્યુ ઓળખી શકતો નથી. બન્ને વડીલો અભિમન્યુને ખીજવવાના ઈરાદાથી જે સંવાદ કરે છે, તે ખૂબ જ હાસ્યસભર છે. આ સંવાદ કોઈ પણ પ્રેક્ષકને હાસ્ય રસથી તૃપ્ત કરી દે તેવો મજાનો છે.

અહીં અભિમન્યુના બહાને વિરાટરાજાને તથા સહુને પાંડવોની વાસ્તવિક ઓળખ થાય છે. પેલી બાજુ પાંચ રાત્રિમાં આ રીતે પાંડવોની ભાળ મળી ગઈ હોઈ ગુરુ દ્રોણના કહેવાથી દુર્યોધન પોતાનું અડધું રાજ્ય પાંડવોને આપી દે છે. આમ અહીં યુદ્ધની ઘટનાને ટાળવામાં આવી છે.

બધી ઘટના માત્ર પાંચ રાત્રિમાં સંપન્ન થતી હોઈ, આ નાટકને પંચરાત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.]

(પ્રવિશ્ય)

ભટ: : જયતુ મહારાજ: । પ્રિયં નિવેદયે મહારાજાય । અવજિતં ગોગ્રહણમ્ । અપયાતા: ધાર્તરાષ્ટ્રા: ।

રાજા : અપૂર્વ ઇવ તે હર્ષ: । બ્રૂહિ કેનાસિ વિસ્મિત: ।

ભટ: : અશ્રદ્ધેયં પ્રિયં પ્રાપ્તં સૌભદ્રો ગ્રહણં ગત: ।

રાજા : કથમિદાનીં ગૃહીત: ?

ભટ: : રથમાસાદ્ય નિ:શઙ્કં બાહુભ્યામવતારિત: ।

રાજા : કેન ।

ભટ: : ય: કિલૈષ નરેન્દ્રેણ મહાનસે વિનિયુક્તો બલ્લવ:, તેન ।

રાજા : તેન હિ સત્કૃત્ય પ્રવેશ્યતામ્ અભિમન્યુ: । બૃહન્નલે, પ્રવેશ્યતામ્ અભિમન્યુ: ।

બૃહન્નલા : યદાજ્ઞાપયતિ મહારાજ: । (નિષ્ક્રાન્તા ।)

(તત: પ્રવિશતિ અભિમન્યુ: બૃહન્નલા બલ્લવ: ચ ।)

બૃહન્નલા : ઇત: ઇત: કુમાર । અભિમન્યો ।

અભિમન્યુ: : અભિમન્યુર્નામ । કથં કથમ્ । અભિમન્યુ: નામાહમ્ । ધો: કિં નામભિ: અભિભાષ્યન્તે ક્ષત્રિયા: અત્ર ।

बृहन्नला : अभिमन्यो, सुखम् आस्ते ते जननी ?

अभिमन्युः : कथं कथम् । जननी नाम ।

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यस्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ॥

बृहन्नला : अभिमन्यो, अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः ।

अभिमन्युः : कथं तत्रभवन्तम् अपि नाम्ना । अथ किम् । अथ किम् । कुशली भवतः संसृष्टः ।

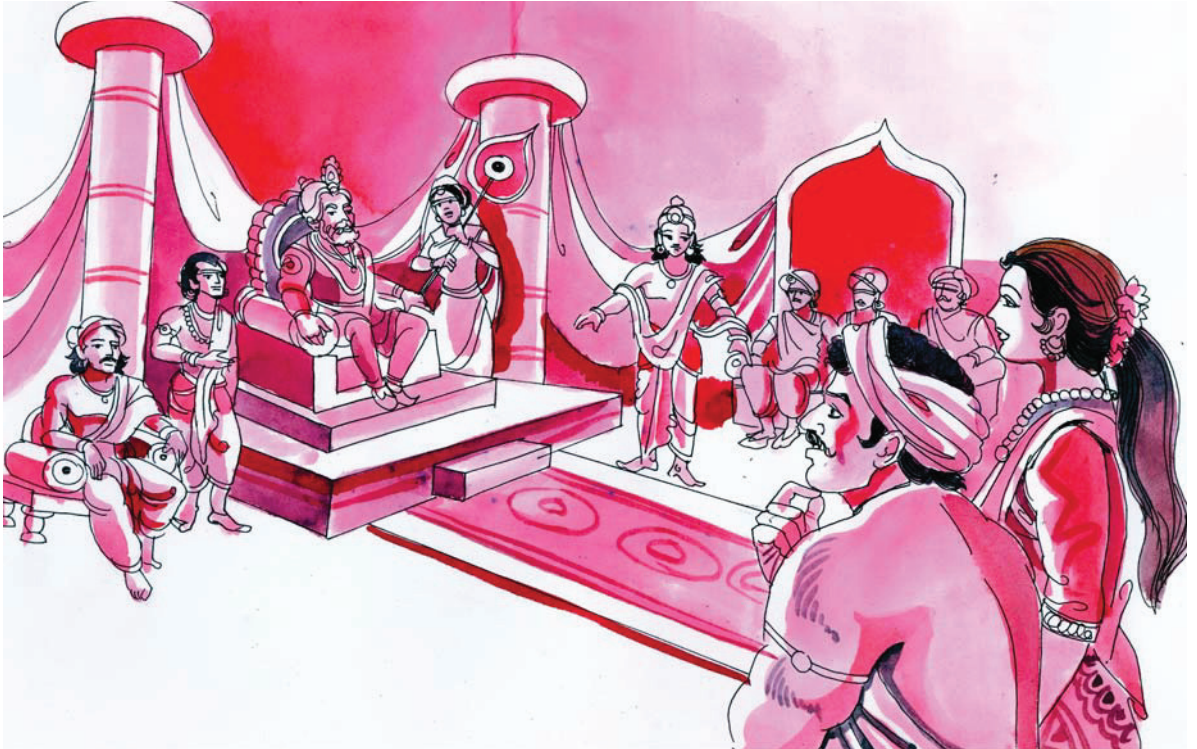
(उभौ परस्परम् अवलोकयतः ।)

अभिमन्युः : कथम् इदानीं सावज्ञम् इव मां हस्यते ?

बृहन्नला : न खलु किञ्चित् । त्वं तु पार्थपुत्रः । जनार्दनः तव मातुलः । त्वं च तरुणः । तथापि तेन पदातिना गृहीतः ।

अभिमन्युः : अलं स्वच्छन्दप्रलापेन । अस्माकं कुले आत्मश्लाघा उचिता नास्ति । रणभूमौ हतेषु शरान् पश्य । मां विना नामान्तरं न भविष्यति ।

बृहन्नला : (आत्मगतम्) सम्यक् आह कुमारः । (प्रकाशम्) एवं वाक्यशौण्डीर्यम् । किमर्थं तेन पदातिना गृहीतः ?

अभिमन्युः : अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽस्मि ग्रहणं गतः ।

राजा : त्वर्यतां त्वर्यताम् अभिमन्युः ।

बृहन्नला : इतः इतः कुमार । एषः महाराजः । उपसर्पतु कुमारः ।

अभिमन्युः : आः कस्य महाराजः ।

बृहन्नला : न, न, ब्राह्मणेन सहास्ते ।

अभिमन्युः : ब्राह्मणेनेति । (उपगम्य) भगवन् अभिवादये ।

भगवान् : एहि एहि वत्स ।

अभिमन्युः : अनुगृहीतः अस्मि ।

राजा : एहि एहि पुत्र ! (आत्मगतम्) कथं मां नाभिवादयति ? अहो उत्सिक्तः खलु अयं क्षत्रियकुमारः । अहमस्य दर्पप्रशमनं करोमि । (प्रकाशम्) अथ केनायं गृहीतः ?

भीमसेनः : महाराज मया बल्लवेन ।

अभिमन्युः : अशस्त्रेण इति कथ्यताम् ।

भीमसेनः : शान्तं पापम् । सहजौ मे प्रहरणं भुजौ । धनुः तु दुर्बलैः गृह्यते ।

अभिमन्युः : किं भवान् मम मध्यमः तातः, यः तत्तुल्यं वदति ।

राजा : पुत्र ! कः अयं मध्यमः नाम ।

अभिमन्युः : श्रूयताम् । यः खलु जरासन्धं पञ्चत्वम् अनयत् सः ।

(ततः प्रविशति उत्तरः ।)

उत्तरः : तात । अभिवादये ।

राजा : आयुष्मान् भव पुत्र । अपि पूजिताः कृतकर्माणः योधाः ।

उत्तरः : पूजिताः । पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।

राजा : पुत्र, कस्य ।

उत्तरः : इहात्रभवतः धनञ्जयस्य ।

राजा : कथं धनञ्जयस्य इति ।

उत्तरः : अथ किम् । अत्रभवता श्मशानात् निजधनुः तूणी चाक्षयसायके चादाय भीष्मादयः नृपाः भग्नाः वयं च परिरक्षिताः ।

राजा : एवम् एतत् ?

बृहन्नला : प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

उत्तरः : व्यपनयतु शङ्काम् । अयम् एव धनुर्धरः धनञ्जयः ।

बृहन्नला : यदि अहम् अर्जुनः तर्हि अयं भीमसेनः । अयं च राजा युधिष्ठिरः ।

अभिमन्युः : इह अत्रभवन्तः मे पितरः । तेन खलु -

न रुध्यन्ति मया क्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।

दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः ॥

(इति क्रमेण सर्वान् प्रणमति । सर्वे तस्मै आशीर्वादान् वदन्ति ।)

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : **ભટ :** સૈનિક **વિરાટેશ્વર :** વિરાટેશનો રાજા **ધાર્તરાષ્ટ્ર :** ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર, કૌરવ **સૌભદ્ર :** સુભદ્રાનો પુત્ર, અભિમન્યુ **બલ્લવ :** વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન પાયકરૂપે રહેલા ભીમનું નામ **મહાનસ :** રસોડું **ઉત્તર :** રાજકુમાર ઉત્તર, વિરાટ રાજાનો પુત્ર **ધર્મરાજ :** યુધિષ્ઠિર **માતુલ :** મામા **શર :** બાણ **પદાતિ :** પગે ચાલનારો, પગપાળો **યોધ :** સૈનિક **ધનઞ્જય :** અર્જુન **ભુજ :** હાથ, બાહુ **ક્ષેપ :** અપમાન.

(સ્ત્રીલિંગ) : **બૃહન્નલા** અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન વિરાટનગરમાં નર્તકી રૂપે રહેલા અર્જુનનું નામ

(નપુંસકલિંગ) : **ગોગ્રહણમ્** ગાયો પકડી લેવી તે **વાક્યશૌણ્ડીર્યમ્** બોલવાની ચતુરાઈ, વાણીવિલાસ, માત્ર વાણીમાંની શૂરતા **પ્રહરણમ્** હથિયાર

વિશેષણ : **અશ્રદ્ધેય** વિશ્વાસ ન કરી શકાય તેવું **સ્ત્રીગત** સ્ત્રીને લગતું, સ્ત્રી વિશેનું **સંસૃષ્ટ** સગપણવાળું, જોડાયેલું **ઉત્સિક્ત** અભિમાની, ઉછાંછળો **કૃતકર્મા** જેમણે નોંધપાત્ર કામગીરી કરી છે તે **પૂજ્યતમ** સૌથી વધારે પૂજવા લાયક **સ્વન્ત** (સુ + અન્ત) સારા અંતવાળું, સુખાન્ત

સમાસ : વિરાટેશ્વર : (વિરાટનામ્ ईश्वरः વિરાટેશ્વરઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ગોગ્રહણમ્ (ગવાં ગ્રહણમ્ ગોગ્રહણમ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । નરેન્દ્રેણ (નરેષુ ઇન્દ્રઃ નરેન્દ્રઃ, તેન । સપ્તમી તત્પુરુષ) । દેવકીપુત્રઃ (દેવક્યાઃ પુત્રઃ દેવકીપુત્રઃ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । યુદ્ધપરાજયઃ (યુદ્ધે પરાજયઃ યુદ્ધપરાજયઃ । સપ્તમી તત્પુરુષ) । આત્મશ્લાઘા (આત્મનઃ શ્લાઘા આત્મશ્લાઘા, ષષ્ટી તત્પુરુષ) રણભૂમૌ (રણસ્ય ભૂમિઃ રણભૂમિઃ, તસ્યામ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । વાક્યશૌણ્ડીર્યમ્ (વાક્યેષુ શૌણ્ડીર્યમ્ વાક્યશૌણ્ડીર્યમ્ । સપ્તમી તત્પુરુષ) । દર્પપ્રશમનમ્ (દર્પસ્ય પ્રશમનમ્ દર્પપ્રશમનમ્ । ષષ્ટી તત્પુરુષ) । તતુલ્યમ્ (તેન તુલ્યમ્ તતુલ્યમ્ । તૃતીયા તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : **પ્રથમ ગણ :** (પરસ્મૈપદ) **ની (નયતિ)** લઈ જવું

(આત્મનેપદ) **રમ્ (રમતે)** રમવું, ખુશ થવું

ચતુર્થ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **રુષ્ (રુષ્યતિ)** રોષે ભરાવું, ગુસ્સે થવું.

પષ્ઠ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **પ્રચ્છ (પૃચ્છતિ)** પૂછવું, પ્રશ્ન કરવો (અહીં અપવાદ રૂપે આ ધાતુ આત્મનેપદમાં વપરાયો છે-પૃચ્છસે) **ક્ષિપ્ (ક્ષિપતિ)** ફેંકવું, અપમાન કરવું.

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **અવ + લોક્ (અવલોકયતિ)** જોવું, દેખવું.

(આત્મનેપદ) **નિ + વિદ્ (નિવેદયતે)** નિવેદન કરવું **અભિ + વદ્ (અભિવાદયતે)** અભિવાદન કરવું, પ્રશ્નામ કરવા

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **જયતુ** જય થાવો. **અવજિતમ્** જીતી લીધું. **અપયાતા :** નાસી ગયા છે. **નિઃશઙ્કમ્** શંકા કર્યા વગર, શંકા કે ડર વિના **વિનિયુક્ત :** નીમેલો, નિયુક્ત કરેલો **સત્કૃત્ય** સત્કાર કરીને **પ્રવેશ્યતામ્** પ્રવેશ કરાવો. લઈ આવો. **નામભિ :** નામના ઉચ્ચારણ દ્વારા, નામથી **અભિભાષ્યન્તે** બોલાવવામાં આવે છે. બોલાવે છે. **પિતૃવત્** વડીલની જેમ, પિતાની જેમ **આક્રમ્ય** આક્રમણ કરીને, હુમલો કરીને **સ્ત્રીગતામ્** સ્ત્રીને લગતી, સ્ત્રી વિશેની **કથામ્** કથા, વાત **સાવજ્ઞમ્** અવજ્ઞા સાથે, મશ્કરીપૂર્વક **હસ્યતે** હસવામાં આવી રહ્યું છે.

અલં સ્વચ્છન્દપ્રલાપેન ફાવે એમ બોલવાનું રહેવા દો. મન ફાવે તેમ બોલશો નહીં. આત્મશ્લાઘા આપવડાઈ, પોતાની જાતની ભાટાઈ પદાતિના પગપાળા દ્વારા, પગે ચાલતા સૈનિક વડે અશસ્ત્ર: શસ્ત્ર વગરનો, નિ:શસ્ત્ર અભિગત: સામે આવેલો ત્વર્યતામ્ ઉતાવળ કરો. જલદી કરો. ઉત્તિસ્ક્ત: ઘમંડી, ઉછાંછળો દર્પપ્રશમનમ્ ગુસ્સાને શાન્ત કરવો તે, દર્પને - ગુસ્સાને નાબુદ કરવો તે કથ્યતામ્ કહો. શાન્તં પાપમ્ પાપ શાંત થાઓ. (સંસ્કૃતમાં ગુસ્સે ભરાયેલી વ્યક્તિને કે તેવા વાતાવરણને શાંત કરવા માટે આવો રૂઢ પ્રયોગ થાય છે. ગુજરાતીમાં ‘બસ કરો, હવે બસ કરો’ કહીએ એમ.) સહજૌ સહજ, કુદરતી, સાથે જન્મેલા (દ્વિ.) પ્રહરણમ્ હથિયાર નિજધનુ: પોતાનું ધનુષ્ય તૂળી અક્ષયસાયકે ખૂટે નહીં એવાં બાણવાળાં બે ભાથાંઓ આદાય લઈને ભગ્ના: ભાગી ગયા. પરિરક્ષિતા: બચાવ્યા. પ્રસીદતુ કૃપા કરો. ખુશ થાઓ. પ્રસન્ન થાઓ. વ્યપનયતુ દૂર કરો. ક્ષિપ્તા: આક્ષેપ કરવામાં આવેલા હસન્ત: હસતા દિષ્ટ્યા સદ્નસીબે, સદ્ભાગ્યે ગોગ્રહણમ્ ગાયોનું ગ્રહણ, ગાયોનું અપહરણ સ્વન્તમ્ સારા અન્તવાળું (સુ-અન્તમ્).

(2) સન્ધિ : અપૂર્વ ઇવ તે હર્ષો બ્રૂહિ કેનાસિ (અપૂર્વ: ઇવ તે હર્ષ: બ્રૂહિ કેન અસિ) । સૌભદ્રો ગ્રહણમ્ (સૌભદ્ર: ગ્રહણમ્) । કિલૈષ: (કિલ ઇષ:) । ઉત્તરેણાદ્ય (ઉત્તરેણ અદ્ય) । યન્માં પિતૃવદાક્રમ્ય (યત્ માં પિતૃવત્ આક્રમ્ય) । અશસ્ત્રો મામભિગતસ્તતોઽહમ્ (અશસ્ત્ર: મામ્ અભિગત: તત: અહમ્) । ચાક્ષયસાયકે (ચ અક્ષયસાયકે) । ચાદાય (ચ આદાય) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) બ્રૂહિ કેનાસિ વિસ્મિત: ઇતિ વચનં કસ્ય ? ☐

(ક) ભટસ્ય	(ખ) મહારાજસ્ય	(ગ) ઉત્તરસ્ય	(ઘ) બૃહન્નલાયા:
-----------	---------------	--------------	-----------------
- (2) નરેન્દ્રેણ મહાનસે ક: વિનિયુક્ત: ? ☐

(ક) બલ્લવ:	(ખ) અર્જુન:	(ગ) ભટ:	(ઘ) ઉત્તર:
------------	-------------	---------	------------
- (3) કથમિદાનીમ્ ઇવ માં હસ્યતે ? ☐

(ક) અનભિજ્ઞમ્	(ખ) સાવજ્ઞમ્	(ગ) અપરિચિતમ્	(ઘ) નિરવજ્ઞમ્
---------------	--------------	---------------	---------------
- (4) ધનુ: કૈ: ગૃહ્યતે ? ☐

(ક) દુર્બલૈ:	(ખ) સૈનિકૈ:	(ગ) રાક્ષસૈ:	(ઘ) યોધૈ:
--------------	-------------	--------------	-----------
- (5) પિતર: કેન દર્શિતા: ? ☐

(ક) ગોગ્રહણેન	(ખ) ઉત્તરેણ	(ગ) બલ્લવેન	(ઘ) ભટેન
---------------	-------------	-------------	----------

2. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ સંસ્કૃતભાષાયાં લિખત ।

- (1) ભટ: કિં પ્રિયં નિવેદયતિ ?
- (2) અભિમન્યુ: કેન ગૃહીત: ?
- (3) બૃહન્નલા કસ્ય વિષયે અભિમન્યું પૃચ્છતિ ?
- (4) ભીમસેનસ્ય સહજં પ્રહરણં કિમ્ અસ્તિ ?
- (5) ઉત્તર: કસ્ય પૂજાં કર્તુ કથયતિ ?

3. નિમ્નલિખિતેષુ વાક્યેષુ કઃ ભાવઃ પ્રકટિતઃ તત્પ્રકોષ્ટગતેભ્યઃ શબ્દેભ્યઃ વિચિત્ર્ય લિખત ।

- (1) કથં કથમ્ । અભિમન્યુઃ નામ અહમ્ । (આત્મપ્રશસ્તિઃ, દૈન્યમ્, અભિમાનઃ)
(2) યન્માં પિતૃવદાક્રમ્ય સ્ત્રીગતાં પૃચ્છસે કથામ્ । (ક્રોધઃ, વિસ્મયઃ, તિરસ્કારઃ)
(3) ધનુસ્તુ દુર્બલૈઃ ગૃહ્યતે । (ઉત્સાહઃ, શૌર્યમ્, અહંકારઃ)
(4) દિષ્ટ્યા ગોગ્રહણં સ્વન્તં પિતરો યેન દર્શિતાઃ । (હર્ષઃ, ધૈર્યમ્, નિન્દા)

4. અધોલિખિતાનાં ધાતુરૂપાણાં ધાતુ-પદ-કાલ/લકાર-પુરુષ-વચનનિર્દેશપૂર્વકં પરિચયં કારયત ।

- (1) રુષ્યન્તિ
(2) વદતિ
(3) પૃચ્છસે
(4) ભવિષ્યતિ
(5) પ્રવિશતિ

5. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) ભટ મહારાજને શું સમાચાર આપે છે ?
(2) પોતાની માતાની બાબતમાં પૂછવામાં આવતાં અભિમન્યુની પ્રતિક્રિયા શી હોય છે ?
(3) શસ્ત્રને વિશે ભીમનો શો મત છે ?
(4) ધનંજયે શું કર્યું હતું ?
(5) ગોગ્રહણની ઘટનાથી અભિમન્યુને શો ફાયદો થયો ?

6. ક-વિભાગં ય-વિભાગેન સહ સંયોજયત ।

ક

ય

- (1) અશ્રદ્ધેયં પ્રિયં પ્રાપ્તં સૌભદ્રો ગ્રહણં ગતઃ । (1) અભિમન્યુઃ
(2) પૂજ્યતમસ્ય ક્રિયતાં પૂજા । (2) ભટઃ
(3) અશસ્ત્રેણ ઇતિ કથ્યતામ્ । (3) બૃહન્નલા
(4) સુખમાસ્તે તે જનની । (4) ભગવાન્
(5) એહિ એહિ વત્સ । (5) ઉત્તરઃ
(6) બલ્લવઃ

પ્રવૃત્તિઓ

- ભાસનાં તેર નાટકોનાં નામ લખો.
- પંચરાત્રમ્ પુસ્તક મેળવીને તેનું કથાનક વાંચો.